

1
FRAT-76.1.1045

ENSV MN RIIKLIK EHTUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

MUINSUSKAITSEAMET
ARHIIV
P-1180

Objekt: Jõhvi kirik

Šifr.: 137/69.

Tellija: ENSV MN Riiklik Ehituskomitee

Teostaja: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

A r u a n n e

Jõhvi kirikus tehtud ehitusajaloolistest tähelepanekutest 1969.a. augustis toimunud pörandaremondi ajal.

Direktor:

Peearhitekt:

Projektjaoskonna
juhataja:

Peaspetsialist
ajaloo alal:

Peaspetsialist
arhitektuuri alal:

Objekti autor:

/V. Viikholm./

/V. Raam./

/H. Potti./

/H. Potti./

1969.a.

A r u a n n e

Jõhvi kirikus tehtud ehitusajaloolistest tähelepanekutest 1969.a. augustis toimunud pöranda remondi ajal.

1969.a. augustikuu algul tehti Jõhvi kirikus jooksvat remonti, mille eesmärgiks oli pehastunud pörandalaudade asendamine uutega. Pöranda parandus ei hõlmanud kirikut kogu ulatuses, vaid piirdus keskmiselt meetrilaiuse ribaga mõlema külgseina ääres, kuna ülejäänud osa laudpörandast on tehniliselt veel suhteliselt heas seisukorras. ENSV MN Riikliku Ehituskomitee Ehitusmälestistekaitse Inspeksiooni ülesandel kirikus toimuva tööga tutvudes leidsin, et juba lõpetamisel olev töö oli kohaliku kirikuõpetaja isiklikul juhtimisel teostatud igati vastavalt muinsuskaitse nõuetele. Oli ainult kahju, et kohale jõudes oli suurem osa tööst juba tehtud, mis ehituslooliste tähelepanekute tegemist tunduvalt piiras.

Kasutades olukorda, kus kiriku põhjaseina sisekülg oli pörandaaluses tsoonis osaliselt veel avatud ja seinä alumist osa varjav puitpaneel ajutiselt eemaldatud, piiratudki mahus ehitusajalooliste tähelepanekute tegemiseks. Teatavasti on Jõhvi kirik ühelööviline ehitus, mille laiad lamedad servjoonvõlvid toetuvad seinte siseküljele ehitatud tugipiilaritele ning neid tugipiilareid ühendavatele laiadele vastu seinä ehitatud kaartele. Kuna selline võlvide tugistamise süsteem on Eesti keskaegseis kirikuis võrdlemisi unikaalne (esineb peale Jõhvi veel näiteks Keila kirikus), siis tekkis küsimus, kas on võlvid pikihoonega ühel ajal ehitatud või moodustavad nad viimase suhtes sekundaarse nähtuse. Esines ju analoogiline probleem äsja mainitud Keila

kirikus. Seal tõestasid väliuurimised, et võlvid kuuluvad hilisemasse aega kui kiriku seinamüürid. Sama küsimuse selgitamiseks ka Jõhvis otsustasin lähemalt tutvuda seinamüüri ja tugipiilari ehitusliku seosega. Vahemärkusena olgu mainitud, et seda võimaldus teha minu hilinenud kohalejõudmise tõttu põhjalikumalt ainult ühe tugipiilari juures. Ülejäänud tugipiilarite piirkonnas oli pöranda remont juba lõppenud. Vaatlusmaterjali suurendamise eesmärgil sondeerisin kolme tugipiilari seost seinamüüri ja pörandast umbes 70 sm kõrguseni.

Ulatusliku, ligikaudu 1 m² suuruse sondaaži ainuvõimalikuks asukohaks osutus nurga piirkond kiriku põhjaseina ja selle läänepoolseima tugipiilari idakülje vahel, kus uus pörand oli veel ehitamata. Kõrguti ulatus sondeeritav pind ca 100 sm ülespoole pöranda nivood. Sonda aži maksimaalne laius mõlemal pool nurka küündis 50 sm-ni. Olles eemaldanud seinalt ja tugipiilari küljelt krohvkatte ja nende vahel olevast nurgast sidemördi, ilmes, et tugipiilar ei ole seinaga vähemalgi määral seotud, vaid paikneb viimase suhtes intaktselt. Seinamüüri pind tugipiilari taga oli ühtlaselt sile ning faktuurilt igati sarnane tugipiilari kõrval oleva üldise seinapinnaga.

Sondeerimisel saadud tulemuse täiendavaks kinnitamiseks kaevasin seina ja tugipiilari vahel olevasse nurka ca 60 sm sügavusse šurfi. Pärast ehitusprahise huumusekihi eemaldamist ilmes, et seinamüüri sisemine vundamendi- ehk sokliaste, mis eendub seina üldisest vertikaalist ca 31 sm ja paikneb kõrguti ca 35 sm allpool praegust laudpörandat, ei haara tugipiilari jalamit, vaid suundub otsejoones tugipiilari taha. Tugipiilari eenduvat jalamit kangi abil pörandaaluses kihis sügavamalt otsides veendus, et tugipiilaril vundamendiaste puudub (või asub erakordselt

sügaval).

Uus senitundmatu informatsioon tugipiilarite sekundaarsuse kohta ajendas kiriku ehitusliku iseloomu detailsemale analüüsimisele. Kokkuleppel kirikuõpetajaga tegin suurema sondaaži pikihoone loodenurgas paikneva mahuka tugipiilari juures, kus tänu väärile viiva puutrepi all olevale väikesele laorumile avanesid sondeerimiseks soodsad võimalused. Enne sondeerimist toimunud mõõtmisel selgus, et tugipiilarid pikihoone läänesena mõlemas nurgas on tunduvalt paksemad ning suuremad kui kõik teised tugipiilarid. Viimaste eenduvus seinast on keskmiselt 120-130 sm, kuid nurgapiilarite eenduvus on mõlemalt küljelt peaaegu täpselt 200 sm. Olles eemaldanud krohvkatte kui ka sidemõrdi läänesena ja loodenurgas asuva tugipiilari vahelt ca 60 sm ulatuses (pealpool põrandat) selgus, et täiesti vastupidiselt seinaga kesklõigis vaadeldud tugipiilarile on nurga tugipiilar lääneseinaga (ja järelikul siis ka põhjaseinaga) lahutamatult seotud. Tugipiilar ise on lootud silmapaistvalt ühtlasest paest ning on hea tehnilise kvaliteediga. Vaieldamatult on ta kiriku põhimüüristikuga ühel ajal ehitatud. Samal ajal ning seotult seintega on ehitatud ka edelanurga tugipiilar, kuna mõlemal kõnesoleval nurgapiilaril on ühine funktsioon, mida selgitame allpool.

Kahe esimese sondaaži mõnevõrra lahkuminevad tulemused sundisid sondeerimist jätkama. Avasin tugipiilari ning välismüüri vahelised nurgad ka lõunaseina keskmise tugipiilari lääne- ja idapoolsel küljel (kõlguke kõrval). Siin polnud vahe seinaga ja tugipiilari vahel mitte nii selge kui põhjaseinal sondeeritud tugipiilari juures, kuid see oli siiski olemas. Tugipiilari ehitamise ajal oli kiriku seinamüürisse raiutud üksikud pesad sidekivide jaoks, kuid need ei võimaldanud niisuguse ühtlase seose loomist nagu võis täheldada näiteks loodenurgas paikneva, seinaga ühel ajal ehitatud tugipiilari juures. Lõpuks sondeerisin ka ida-

ja põhjaseina vahelises nurgas oleva tugipiilari seost põhjaseinaga. Seda oli võimalik teha üksnes piiratud ulatuses - põhjaseina ääres paikneva kapitaalse pingi istmelaua kõrguselt alates umbes 60 sm pikkuselt. Selgus, et sein ja tugipiilari vahel polnud sondeeritavas lõigus mingit sidet. Sein puhas sile krohvipind suundus allpool hilisemaid lupjamiskihte katkematult tugipiilari taha. Kuna sondeeritavast piirkonnast kõrgemal on tugipiilaril säilinud eenduv horisontaalne paelist, mis näib markeerivat kunagise ukseava ülemist gabariiti, siis võib võrdlemisi suure kindlusega väita, et lahtisondeeritud kohal kuuluvad vastu kiriku põhjaseina laotud kivid kinnimüüritud ukseavale, kust pääses kas keldrisse või üles völvidele (trepil algus on keldris küllalt selgesti aimatav). Järelikult kuulub see tugipiilar ilmselt ühisesse süsteemi kiriku põhimüüristiku suhtes sekundaarseks peetud keldrimüüristikuga (vt. allpool).

Lootes üleskerkinud küsimuste lahendamiseks väliuurimuslike lisaandmete saamisele ka idavölviku all paiknevas vanas kindluskeldris, sondeerisin provisoorselt sealgi seinamüüride ja völvide omavahelisi seoseid. Vaatluste tulemusena ilmses, et sealgi on völvid seinte suhtes sekundaarsed. Sekundaarsed on kiriku külge- ning otsaseinte suhtes ka NO-nurgas otse nurgapiilari all olevad trepiseinad ning vastasnurgas asuvad, kuid seni selgitamata funktsiooniga müürid. Küllalt ilmselt on keldri sekundaarsus täheldatav ka põhjaseinas oleva aknaava külgedel, kus selged vertikaalvaugid eraldavad väljaspool asuva põhimüüri sisemisest täiendavast nn. voodermüürist, millele toetub viimasega üheaegne laevölv. Täiendavad väliuurimised ning ülesmõõtmised oleksid siin tingimata vajalikud, kuna nad aitaksid lõplikumalt selgitada omapärase kindluskeldri iseloomu ning ajalist ja ehituslikku suhet kiriku üldises arengus.

Loetletud tähelepanekuist järeldub: tugipiilarid ja järel-
kult ka neid ühendavad kilpkaaretaolised seinakaared on nooremad
kui kiriku põhimüüristik. Kuna need piilarid ja kaared on võlvi-
süsteemi põhilisteks kandjateks, siis kuuluvad ka võlvid nendega
ühte ehitusperioodi ning on algkirikust nooremad. Kui oletada, et
algkirik oli kaetud kas palklaega, või väiksemate võlvikutega,
siis pidi mõlemal juhul kirik olema kahelööviline, sest 10,5 m
laiuse ruumi katmine ilma tugipostide (resp.piilarite) teata on
vähe usutav. Hoopis loogilisem on oletus, et pikihoone algselt oli
kaetud ainult katusega ja et polnud ei võlve ega puitvahelage
(vt.allpool). Praegu pikihoones eksisteerivast vertikaalsest tugi-
süsteemist kuuluvad tallele algkirikule erandina üknes läänepool-
setes nurkades seisvad suured tugipiilarid. Tekib küsimus: milline
oli nende tugipiilarite funktsioon algkirikus, kus lae ehitus
põhiliselt erines praegusest? Vastuse leidmiseks on vajalik minna
vaatlusi jätkama torni ja võlvidepealsele.

Erinevalt puutumatusena säilinud loodepiilarist algab edela-
poolses nurgas oleva tugipiilari idaküljelt võrdlemisi lai, kuni
1 m-ni ulatuv (järelkult ka suhteliselt hiline) müüritrepp. See
suundub läbi kiriku lääneseina üles ja lõpeb läänetorni juurde
jõudes suure ebatasaseks murtud podestiga. Ilmselt pole see trepp
algne, vaid on hiljem müüri sisse murtud. Seda kinnitavad trepi-
marsi ebaühtlane kulg ja külgeinte ehitustehniliselt konarlik
teostus, mis on eriti täheldatav trepiastmete külgevas tsoc-
nis. Enne jõudmist üles langeb rütmist välja ka astmeterida, ku-
na selviimastele ülemistele astmetele eelneb kahe astme laiune
vahepörand. See vahepörandake ei saanud tekkida juhuslikult, vaid
pidi olema tingitud põhjustest, mis eksisteerisid juba enne vaa-
deldava trepi ehitamist. Kaudselt viitab mittejuhuslikkudele põh-
justele eotamatult leitud korstnalöör, mis trepi idapoolse voo-
dermüüri taga läbib mingi vanema seinamüüri, mis nagu allpool
selgub, kuulus algselt lääneviilule. Korstnalööri algust ning

selle seost meile teadmata küttekoldega pole praegu võimalik kindlaks määrata. See nõuaks ulatuslikumat müüristiku sondeerimist. Võib oletada, et lõõr ulatus kirikusse, kuna ta põhi on praegu avatud ning nähtav lääneseina külge ehitatud suure kanda-kaare sees orolivääri kohal. Pole ka võimatu, et lõõri kõrvalharu suundus praeguse trepi piirkonnas olnud väiksemasse kambrisse. Hoolimata küttekolde asukohast on lõõri olemasolu kiriku läänemüüristikus, kaugel tevalisest käärkambri paigast, igati tähelepanuväärne ning viitab sellele, et kirikul olid peale sakraalsete ülesannete ka veel hoopis teisi funktsioone. Kui veelkordselt tagasi pöörduda eelpool vaadeldud trepimarsi ebaühtlasele tõusule, siis ilmnes paikselt uurimisel, et ennekõike on see tingitud trepi ülemise lõigu osalisest toetumisest vahetult suurele laiale tugikaarele, mis on ehitatud vastu kiriku lääneseina ja mis oma otstega toetub tugevatele tugipiilaritele kiriku läänepoolsetes nurkades.

Nagu märgitud lõpeb läänemüüri trepp ülal ebatasaseks muratud podestiga. Podesti praegune põranda nivoo võrdub tegelikult kiriku välisseinte nüüdse kõrgusega. Podesti vasakust küljest läänepool avaneb vaatele torni teise korruse sügavale alla ulatuv sisemus. Trepipodestist paremal seisab aga see sama vana müür, milles paiknes korstnalõõr ning mille vastu on ehitatud trepi külgeina vooder. Läbi tolle müüri läheb podestilt võlviatud ukseava kiriku võlvidele. Alt tuleva trepi suudme vastasküljel, podestist põhja pool algab uus müüritrepp, mis nüüd juba mööda torniseina pikkust kulgeb üles vertikaalse vindina.

Podestilt ei pääse ilma redeli abita torni alumisele (teisele), kiriku peasissekäigu kohal olevale korrusele, kuna see asub podestist ca 3 m madalamal ja on alati iseseisva uksega varustatud.

Uks viib praegusele oreliväärile. Seda ust lähemalt tundma õp-
pides selgus, et tegemist pole algse uksega, vaid ukseks muude-
tud algse aknaga. Hästi säilinud raidpiidastikus on näha kunagi-
se aknaraamistiku raudvarbade ümarad augukesed. Kuna akent vas-
ta pimedat torni, milles leiduvad vaid laskepilude taolised val-
gusavad, tavaliselt ei ehitata, siis on torni sekundaarsus piki-
hoone läänescina suhtes ilmne. Vana aknaava muutmine ukseks toi-
mus ühel ajal torni ehitamisega kiriku läänescina ette.

Endine aken pole ainuke tõend torni sekundaarsusest. Torni
alumisel korrusel pikihoone läänescina ja torni külgseinte ühtu-
miskohti sondeerides selgub, et need pole omavahel vähemalgi
määralt seotud. Eriti oluline on aga seejuures asjaolu, et mõle-
mat ehitusosa eraldav vuuk ei tõuse kõrgemale kui ca 150 sm eel-
pool kirjeldatud obatasasest podestist, millele suundus alt tu-
lev sirge trepimarss (eraldusvuuk on jälgitav ainult torni lõu-
naküljel, kuna põhjaküljel on see torni läbiva keerdtrepi ehit-
mise ajal likvideerunud). Mainitud eraldusvuugist kõrgemal jät-
kub torni lõunaküljel juba ühtlane, üksnes tornile kuuluv sein-
müür, mis laiuti ulatub hõlmama alt tulevat treppi, moodustades
ühtse terviku trepikäigu laevõlviga ning selle kohal paikneva
seinaga. Ei kuulu vanuselt sellesse tervikusse ainult 150sm kõr-
gune (podesti pörandalt arvates) ning ca 90 sm paksune müüriots,
mis moodustab trepikäigu suudme läänepoolse seinna. Sellest tule-
tub järeldus: enne torni ehitamist ulatus pikihoone läänemüüri
väline ning ühtlasi õhem seinatsoon 150 sm kõrgemale podestist,
millelt viis uks kiriku võlvidele.

Jätkates torni ja läänescina vahelise vuugi ülespoole jät-
kuva lõigu otsimist leiame selle uuesti mitte enam eelpool tä-
heldatud vertikaaljoonel, vaid ca 200 sm pikihoone pool (ida
pool): ta algab uuesti podesti pöranda nivoolt ja suundub sealt

üles tõustes trepikäigu idapoolse voodermüüri taha. Osaliselt on ta sellel vertikaaljoonel jälgitav ka torni ülemistel korrustel (külgseinte ja idaseina vahel). Siit tuleneb uus ning mitmeti üllatav järeldus: müür, mille vastu ulatub torni ülemise osa alates pedestist, on kiriku algne lääneviil. See viil ei paikne pikihoone lääneseina fassaadivertikaaliga ühel joonel, vaid on sellest ca 200 cm seespool, mille tulemusena moodustub viilu ja lääneseina vahele pikk kitsas platvorm. Nähtavasti vastas platvormi pöranda algne kõrgus ligikaudu praeguse pedesti nivoole. Välisküljelt kaitses seda platvormi vähemalt kuni 150 sm kõrgune rinnatisemüür. Uks praeguse pedesti idaküljel oli arvatavasti peamiseks ühendusteeks välise platvormi ja viilu siseküljel olnud puidust kaitserõdu, kuid hiljem võlvidepealse vahel. Viil ise on valdavas osas säilinud. Üksnes ta küljed, mille alumises osas leiduvad suhteliselt suurte aknaavade (või usteavade?) jäljed (üks kummalgi pool), on osaliselt hävinenud. Eraldusvuuk vana viilu ja torni vahel on jälgitav ka torni põhjaküljel asuva keerdtrepi juures. Sisemise kaitserõdu olemasolule näivad viitavat talaugud viilu müüri alumises osas. Need paiknevad vahetult viilus oleva ukseava all olevas müüritsoonis. Tollelt rõdult oli võimalik vaenlast rünnata ka siis, kui see oli tunginud kirikusse. On ilmne, et pikihoone sel perioodil ei omanud vahelage ega võlve, vaid ainult tihendatud konstruktsiooniga katust, mis altpoolt küljest oli kirikust täielikult nähtav.

Lõpuks juhime siinkohal tähelepanu ka märkimisväärsele asjaolule, et torni puitvahelagede toetamiseks on torni lääneseina siseküljele juba ehitamise ajal jäetud vastavad astmed (mille tõttu torni sein ülespoole tõustes korrustekaupa aheneb), kuid praegu torni idaseina moodustava endise lääneviilu seinas vastavad astmed puuduvad. Järelikult on kumbki vaadeldav sein ehit-

tud erinevate ülesannete jaoks. Lääneviilu välisküljel ei saagi mingeid korrusteastmeid olla, kuna tema ehitamise ajal polnud torni püstitamist üldse plaaniski.

Kõige ootamatum tehtud tähelepanekutest on see, et "avastatud" viilusein ei toetu üldse lääneseinale, vaid ulatub pikihoo- ne lääneseina gabariidist ida poole ning näib rippuvat nagu õhus. Tegelikult toetub ta pikale kahe meetri laiusele kaarele, mis omakorda oma otsadega, nagu juba eelpool tähendatud, toetub tugevatele tugipiilaritele kiriku loode- ja edelanurgas. Need tugipiilarid, mis sondaaži vaatlustulemuste põhjal otsustades valmisid ühel ajal seintega olid määratud toetama viilumüüri kande- kaart.

Lähenedes analüüsiandmete üldisele kokkuvõttele on põhjust väita, et esimene Jõhvi kirik oli püstitatud omapärase kindlus- kirikuna, mille läänemüüri peale oli viilu ette ehitatud rinna- tismüüriaga kaitseplatvorm (resp. kaitsekäik). Olgu lisatud, et kaitseplatvormi ühendas viilu siserõduga väh hiljem võlvipealse- ga viilus olev uks, kuid alt kirikust kaitsekäigule pääses ai- nult müüritrepi kaudu, mis praegu on suurelt osalt täis varise- nud. See seni tundmatuks jäänud trepp paikneb lääneseina põhja- poolses lõigus (nüüdne müüritrepp lääneseina lõunalõigus siis veel ei eksisteerinud, olles funktsionaalselt seotud esijoones hilisema torni trepisüsteemiga). Provisoorsed sondeerimised ja vahetu tutvumine avastatud trepiga näitasid, et see ei alga ki- riku põrandalt, vaid praeguse orelivääri kõrguselt. Alt kiri- kust pääses müüritrepile provisoorse ning kergelt eemaldatava redeli abil. Müüritrepp on hästi ehitatud, märksa paremini kui praegu kasutatav. Ta alumist ukseava ümbritseb puhtalt tahatud kividest portaal. Kahjuks on trepp praegu prahist puhastamata ja uks oreliväärile suletud.

Läänefassaadi kaitsekäik oli tõenäoselt kaetud katusega, kuna vastasel korral olnuks läänemüüri kui ka temas paiknevat trepiavaust raske kaitsta vihmavee eest. Tänapäevani on säilinud lääneviilu välisküljel (kaitsekäigu pörandast ca 4 m) kogu viilu läbiv horisontaalne süvend, kus on paiknenud tugev tahatud külgedega palk-tala. Ilmselt oli tolle talaga seotud kaitsekäiku kattev pultkatvus, kuna muud funktsiooni eleks taolisele talale raske leida. Horisontaalse süvendi peal on seinas veel osaliselt säilinud eenduv veeliist, mis kaitses katuse ja viilu ühinemiskohta vihmavee eest.

Kirjeldatud kujul võis Jõhvi kirik valmida juba XIV sajandi teisel poolel, kuid tõenäosem on, et ta ehitati alles XV sajandi 70-ndatel aastatel. Eriti dominiiklaste poolt propageeritud lihtsad neljanurgelised kirikud ilma erilise kooriruumita ning läänetornita (sageli ka ilma käärkambrita) olid meil kui ka Põhja-Euroopas laiemalt levimas nii XIV kui XV sajandil. Meenutame kohalike võrdlusnäitena kirikuid Keilas (XIV saj. lõpuveerand või XV sajandi algus), Narvas (end. linnakirik, XV saj. II veerand), Tallinnas (Mihkli kirik, XIV saj. II pool). Kõige vanem ning pikem neist oli Katarina kirik Tallinnas, mis rajati juba XIII saj. lõpul ja valmis XV saj. I veerandil. Sama tüüpi on ka Pirita kloostrikirik, (1436). XIV sajandi traditsioonidele vastab kõrgel paiknev kindluslik müüritrepp, mis aga esineb ka XV sajandi kirikuis, näit. Laiusel. Jõhvi kiriku kaitsepühakuks oli Püha Miikael, kes kui "taevaliku sõjaväe ülem" täitis sageli ka Saksa Ordu sõjaliste jõudude kaitsepühaku "ülesandeid". On mitmeti võimalik, et just Saksa Ordu oli see, kes pärast Põhja-Eesti omandamist XIV sajandi keskel, inspireeris ka Jõhvi kindluskiriku ehitamist. Täna ajal kuulus kirik kohalikule vasallile Nicolaus de Geyvi'le, kes ilmselt

ainult puukirikuga rahuldus. Kaitsepühaku Miikaeli nimi viitab ilmselt sellele, et kivikiriku ehitamise inspireerijaks vana puukiriku asemele oli Liivi Ordu kui tegelik maaisand pärast 1349.a. ostulepingu sõlmimist. Asus kirik ju ohtliku idatee ääres ning mitte kaugel vaenulikust Vene piirist. Wartberge kroonika andmeil oli Jõhvi kiriku juures lahing venelastega 1367.aastal. Kirik purustati. See lubab oletada, et kirik juba tollal vähemalt vallikraaviga kindlustatud oli ning sõjalise tugipunktina eksisteeris, sest muidu poleks venelased teda hävitanud. XIV sajandi teine pool oli aeg, mil Saksa Ordu (resp. Liivi Ordu) rekonstrueeris kapitaalselt taaniaegsed linnused Tallinnas, Rakveres ja Narvas, ning rajas 1349.a. linnuse ka Vasknarvas. Vasallide olukord aga oli Virumaal XIV sajandi teisel poolel muhteliselt ebastabiilne ja stabiliseerus alles XV sajandi algupoolel (vt. Eesti ajalugu II, Tartu 1937, lk.137). Virumaa esimesed kivikirikud ehitatakse peale Viru-Nigula alles sajandi II ja III veerandil (Rakveres, Lüganusel ja Narvas) suurem osa maakirikuid aga alles sajandi teisel poolel.

Jõhvi algkirikule on iseloomulik ta kohandatus aktiivsele kaitsele, mis on tüüpiline mitte vanemaile, põhiliselt passiivse redupaiga funktsioone rahuldavatele kaitsekirikutele, vaid uuematele kaitsekirikutele, mida pigemini võiks nimetada kindluskirikuks. Nende ehitamine Põhja-Eestis algas peamiselt pärast suuri poliitilisi muutusi XIV saj. keskel, kuigi juba a. 1300 paiku oli Tallinna Niguliste erandlikult kaitserinnatisega kohandatud aktiivsele kaitsele. Ka Haapsalu linnusekirikule ehitasid ordumehed XIII saj. lõpul piiskoplikku protesti äratanud kaitserinnatise. Kuid need jäid tollal ilmselt üksikjuhtudeks. Võimas rinnatis ehitati 1400 paiku Padise kloostrikirikule. Ilmselt oli kaitsekäik ka XIV sajandi lõupoolel valminud Märjamaa

kirikul. Eriti aktiivselt oli kaitstud Haljala kirik, kus domineerisid XV saj. teisel poolel ehitatud madalad laskeavad tülirelvadele. XIV saj. lõpul ehitatud Jöelähtme kindluskiriku kaitsesüsteemist puudub kahjuks detailsem ettekujutus. Tugev kindluskirik oli XIV sajandi teisel poolel ehitatud Viru-Nigulasse. Kindluskiriku funktsioone täitis mingil määral ka Jöhvi naaberkirik Lüganuse. Sellele viitab juba kiriku situatsioon jõesängidest kaitstud järsakulisel kõrgendikul, mis on mõneta analoogiline Jöhvi suurtele vallikraavidele.

Võlvide oletatav puudumine Jöhvi algkirikus ei ole ootamatuks erandiks. Näib, et nii mõnigi kirik oli algul pikemat aega võlvimata. Kahjuks pole seda küsimust seni eraldi uuritud, kuid sellised näited, nagu Keila (XIV saj. lõpust) ja Kadrina (XV saj. III veerandist), kus võlvid kindlasti pärinevad hilisemast ajast kui kirik ise, sunnivad arvama, et see oli küllaltki üldine. Jöhvi näib olevat siin selle oletuse uueks lisatõendiks.

Ehitusajalooliste võrdlusnäidete taustal tundub eelpool esitatud ettepanek Jöhvi algkiriku dateerimiseks XV sajandi teise poolde niisiis mitmeti motiveerituna. Poliitilised suhted Ordu ja Venemaa vahel olid alates 1470.aastatest muutunud eriti teravaks (vt. ENSV ajalugu II, (venekeelne väljaanne), Tallinn 1961, lk.257 ja 270). Ordu hakkas tugevdama oma linnuseid ja rajama uusi, millest Põhja-Eestis võttis osa ka Tallinna piiskop (Toolse, Porkuni, Kiviloo). Tallinna linnamüüri olid alanud palavikulised tugevdamistööd. Ligikaudu samal ajal rajati ka Jöhvi vahetus naabruses asuv Edise linnus (vt. A.Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland, Dorpat 1942, lk.118 jj.). Edise omanik oli aga ühtlasi Jöhvi kiriku kõige mõjukam patroon, kellele kiriku kindluslik positsioon oli igati ka isiklikult soodus. Võibolla ehitasid Jöhvi kiriku ja Edise linnuse ühed ja

samad ehitusmeistrid. Muide - ka Edisel ei olnud võlve kasutatud, vahelaed olid seal kõik puidust.

Jõhvi kiriku ümberehitamine endisest veelgi tugevamaks kindluskirikuks, ulatuslik kohandamine tulirelvadele ja ka valli ning kraavide lõplik väljaehitamine näib olevat toimunud XVI sajandi algul. See oli aeg, mil poliitilised suhted Venemaaga olid võtnud juba puhtsõjalise iseloomu.

1502.aastal rüüstasid venelased vastusena Ordu sõjakäigule Pihva aladele kuue kuu jooksul suure osa Eestimaad, mille puhul B.Russowi kroonikas mainitakse, et eriti armetult kannatas Virumaa ja "Narva maakond". Meajäänud nii lagedaks, et seda võimatu olewat kirjeldada. On kõigiti tõenäone, et siis ka Jõhvi suhteliselt nõrgalt kaitstud kindluskirik rüüstati. Asus ta ju otse sõjatee ääres ega omanud kohalikule vasallile kuuludes linnuslikku kaitsemeeskonda. On põhjust oletada, et peatselt pärast rüüsteretke lõppemist asuti kirikuhoone endisest veelgi suuremale kindlustamisele. Selle ülesande teostamist on võimalik ka seekord seostada Edise linnusmõisaga, kelle omanikuks oli XVI saj. algul Jacob Tuve (Taube). Taubedele kingib ordumeister 1522.aastal Jõhvis maad ja mõisakoha "Kolmekuninga vikariaadi jaoks". (Vt. P.Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Kopenhagen-Reval 1433, lk.210 ja 338). Taolist kinki ei tehtud ilmaasjata, ja kuna ta kirikuga seotud on, siis on põhjust oletada, et kiriku lõplikuks väljaehitajaks oligi Edise feodaal J.Taube. Taubede raidkivist perekonnavapp (ülesjuuritud pärna känd kahe lehega) säilib kiriku tornifassaadile sissemüürituna tänaseni. Vaevalt oleks teda põhjust olnud sinna müürida, kui Taubedel poleks midagi ühist olnud torni (resp. kiriku) ehitamisega. XVI sajandi algus ja esimene pool tervenisti oli Jõhvi ümbruskonnas aktiivseks linnuste ehitamise ajaks, mis nähta-

vasti haaras oma ehitusliku hooga ka vanade kindluslike traditsioonidega Jõhvi kirikuhoone. Taubede puhul aga meenutagem sedagi, et nende perekonnaga on seotud ka naaberkiriku Lüganuse ehitamine. 1595.a. kiriku visitatsiooniprotokollis mainib visiiteerija Dubberich, et Lüganuse kirik on ehitatud Püssi mõisa omaniku Taube poolt sama mõisa maa peale (vt. M.Taube, Das von Taubs'sche Stammhaus Pühs, Maart, Hallinap bis zu dessen Aussterben in Estland, lk.2). Nähtavasti oli ehitamine Taubedel teatud määral perekonnatraditsiooniks (nagu Lõuna-Eestis näit. Tiesenhausenitel). Ka Purtse kindlustatud elamu kuulus XVI saj. I poolel, s.o. hoone ehitamise ajal, Taubedele. Seoses Taubedega ootab lähemat analüüsimist laialt levinud legend, mille kohaselt kuulusid Jõhvi ja Edise kahele vennale, kes mõlemad alustasid linnuse ehitamist - üks Edisel, teine Jõhvis. Ehitamisel tülli sattunud vendadest sai Jõhvi omanik kahevõitlusel surma. Vennatappja olevat enne surma palunud ennast mätta kahetsusmargina kiriku peaukse ette. Rist olevat mainitud kohal veel möödunud sajandil näha olnud. Poolelioleva linnuse aga olevat ta lammutanud ja kiriku selle asemele ehitanud (vt. Revaler Beobachter 1894, nr.28).

Koos võlvimistööga ehitati teisel suurel ehitusperioodil välja ka kindluslikud keldriruumid idatravee all ning seoti need trepi abil pikihoonega ühtseks linnuslikuks tervikuks. Nüüd sai kirik ka praeguse saleda torni ja sellest tingitud uue müüritrepi lääneseina lõunaküljel. Arvukate puitvahelagedega 8-korruselises tornis, mille kõrgus küünleb 23 meetrini, ning mis sellisena täitis ka valvetorni ülesandeid, oli ligikaudu 20 laskeava. Eelviimane korrus, kus praegu paiknevad kiriku kellad ja kus algsed laskeavad on ümber ehitatud luukavadeks, oli kaitstud, nagu linnustornides sageli, tugeva laevõlviga. Või-

vist, mis purustati ilmselt 1558.a. piiramisel, on säilinud ainult kandade algused; näha on ka säilmed keerdtrepist, mis läbi võlvikanna viis üles kaitseplatvormile. Viimane on nähtavasti täielikult ümber ehitatud seoses kivi püstitamise ja Algselt kattis torni tõenäoselt madal kindlustornilik telkkatus ning ülakorrust ümbritses võibolla puidust kaitsekäik. Tor ni alumine korrus, kust pääseb peaportaali juurde, on nagu ülemisedki, kaitstud laskeavadega. Laskeavade paigutamine maa pealsele korrusele viitab veelkordselt torni kui keskaegse kindlusehituse suhteliselt hilisele ehitamisajale, XVI saj. algusele. Lõpuks on põhjuat oletada, et torni välisuks oli kaitstud langevõrega. Viimasele viitab kõrge, kogu torni lääneseina sisekülge enam kui kahe korruse ulatuses hõlmav nišitaoline ning segmentkaarega sillatud taandpind. Analoogilisi portaalkaitseid leidub mujalgi, näit. Siebenbürgenis (vt. George Oprescu, Die Wehrkirchen in Siebenbürgen, Dresden 1961. Pilt 81). Samas raamatud on avaldatud ka hulgaliselt näiteid puitkaitsekäiguga ümbritsetud kirikutornidest. Üksikasjalikumad väliuurimised võiksid sellesse küllaltki huvitavasse kindlusarhitektuuri detailküsimesse tuua senisest suuremat selgust.

Pikihoone ja torni ülemiste korruste välised seinapinnad on paksust krohvkatte hoolimata olnud rikutud kuni 60 sm sügavuste suurte lohku ning süvenditega. Need on tekkinud ilmselt tugeva pommitamise kui ka kiriku ümber tehtud tule tagajärjel. Pommitamise peamisi eesmärke piiramisel oli tavaliselt kaitsekäikude kui tegelike võitlusbaaside purustamine. Parustatud on Jõhvis eriti lõunakülge, mis teatavasti on pööratud kõrgema maastikulise profiiliga ümbruse poole, kus vaenlasel olid soodsamad võimalused piiramissuurtükkide paigutamiseks.

Analoogilist, Liivi sõja päevil purustatud seinamüüri ülemist tsooni, kus kaitsekäigu rinnatis on hävitatud, võib täheldada veel praegugi näiteks Padise koostris, Märjamaa kirikus või Kuningaia kaitsemüüri ülemises vööndis Tallinna linnamüüri süsteemis. Viimase kohta on dokumentaalselt teada, et just seda müüri pidevalt tulistati. Ka Jõhvi kiriku kohta on olemas dokumentaalne informatsioon, et seda 1558.a. ägedalt rünnati.

J. Renneri kroonikas on Jõhvi kindluskiriku piiramist mitmeti huvitavalt kirjeldatud, kusjuures heidetakse konkreetset valgust ka kiriku ehituslikule küljele. 1558.a., Liivi sõja algusaastail, saatis Ivan IV tatari khaani Šig-Alei sõjaväega Liivimaale. 24. jaanuaril üle Narva jõe tunginud väeüksus jõudis 25. jaanuaril juba Jõhvi ümbruskonda, kus nad kiriku piiramist aga alles 31. jaanuaril algasid. Kirik olnud nagu kindlus, põgenikke ning nende varandust täis. Kirikul olnud paksud müürid ja "mit einem schiltremen vor einen anlop vorwaret, dar up weren 4 Dudschen, de wehreden sich neffenst den buren so hart, dat de Russen af them mosten". /"--- kaitserinnatisega rünnaku vastu varustatud, seal üleval oli neli sakslast, kes koos talupoegadega kaitsesid end nii tublilt, et venelased ära pidid minema"./.

3. veebruaril tulnud venelased suurema jõuga kiriku juurde uuesti tagasi, jooksnud termi, tassinud kohale puid ning õlgi ja lämmatanud suitsuga kõik talupojad kirikupealsel ("up der Kerken"), murdnud siis ukсед lahti ja löönud seal üle saja mehe, naise ja lapse surnuks, pistnud väikseid lapsi "in scherpe tunpale" /"teravatesse aiapostidesse"/, ega jätnud kedagi ellu, rüüstanud kiriku, süütanud selle põlema ja läinud siis minema Tartu poole. Berend Tuvele kuulunud Edise Jõhvi kiriku naabruses aga langes peremehe asemiku äraandlikkuse tõttu (vt. Johann Renner's Livländische Historien, Göttingen 1876, lk. 163, 165,

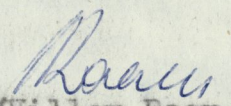
166, 186). Tsiteeritud teostest võib teha mitmeid järeldusi. Esiteks kinnitab ta meie poolt esitatud väidet, et kirikul oli kaitsekäik ("schiltremen" on sõna, mida kesk-alamsaksa keeles kasutati ainult ehitustehnilise terminina kirikute juures esinevate kaitseehituste kohta, peamiselt tornidega seotud kaitserõdude (resp. kaitsekäikude) puhul. Sõnasõnalises tõlkes tähendab "schiltremen" kilpvöö, kaitsevöö. (vt. A.Lasch und C.Borchling, Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, Band III. Neumünster 1959). Edasi selgub Renneri kirjeldusest, et kirikut oli võimalik vallutada ainult tugeva sõjaväe abil läbiviidud tormijooksuga, ja et ka ümbruskonna rahvas pidas kirikut kõige kindlamaks varjupaigaks nii inimestele kui varandusele. Lõpuks võib krooniku kirjeldusest sedagi välja lugeda, et kirikut piiras tugev palkidest kaitsetara, kus palkide otsad olid ülepääsu takistamiseks teravaks tahatud. Teatavasti olid tollal palkidest püstaedadega kaitstud sageli isegi kivist ringmüüridega linnad, rääkimata väiksematest asulatest (vt. võrdluseks näit. A.Oleariuse pilte Kolgast ja Kundast või Taani linnustest XVI saj. I poolel raamatust Otto Norn, Christian III Borge. Kopenhagen 1949).

Nii peaksid küllaltki mõistetavad olema pikihoone seinamüüride sügavalt ebaühtlane välispind kui ka kiriku sisemuses võlvistiku tulest moonutatud vormid. Ühtlasi on nad tõendiks kirikuhoone kindluslikust iseloomust ja sõjaajaloolisest minevikust. Et kirik tõsisemalt ka Põhjasõjas kannatada sai, see ilmneb teatest, milles mainitakse kiriku taastamist 1728.aastal (E.H.Busch, Materialien zur Geschichte d. Kirchen- und Schulwesens d. Ev.-Luth. Gemeinden in Russland, St.Petersburg 1862, lk.615).

Jõhvi kirik kui üks Eesti huvitavamaid kindluskirikuid vajaks põhjalikku ülesmõõtmist, üksikasjalikku väliuurimuslikku analüüsi ning kirjeldamist. Eriti täpset kontrollimist vajab võlvide sekundaarsuse küsimus. Käesolevas aruandes esitatud seisukohad ning oletused on vaid põgusaks sissejuhatuseks tõsisemale uurimisele, kus peatähelepanu tuleks pöörata kiriku kindluskule iseloomule ning selle ilmsele seosele ümbruskonna teiste kindlusehitustega.

Ja lõpuks - kirikuga ühise ansambli moodustava vallikraavi puhastamine liigsetest ning häirivatest lisaehitustest ja haljastuse ning liiklusteede reguleerimine peaks olema edasilükkamatuks ülesandeks kõigile asjaosalistele - valdajatele ja kaitsjatele. Jõhvi kirikuhoone on kogu Põhja-Eesti ulatuses kahtlemata erandlikuks ehitismälestiseks.

August, 1969.a.

/Villem Raam./

Teksti illustreerivate fotode nimestik.

1. Kiriku üldvaade lõunast. Seinä keskel hilisaegse päritoluga uks (tõenä. 1725.a-st). Seinä ja torni ülemises müüritsoonis näha ebaühtlaseks purustatud müüripinda. Torni luukavad ja kiriku aknaavad on saanud praeguse kuju tõenäoselt 1725.a. taastamis-perioodil. N-12151
2. Külgvaade SO-st lõunaseinale, kus hilisema krohvkattega varjatud purunenud müüripind on hästi täheldatav. N-12152
3. Kiriku sisevaade läänest idasse. Külgedel näha sisemised, sekundaarseiks oletatud tugipiilarid, neid ühendavad seinakaared ja osaliselt deformeerunud vormiga laevõlvistik. Kõrgemal paikneva pörandaga kooritravee all võlvitud keldriruumid. N-12153
4. Vaade sondaažile põhjaseina läänepoolseima tugipiilari idapoolse külje ja kirikuseina liitumiskohas. Seinä vundamendiaste on veel väljapuhastamata. N-12154
5. Vaade sondaažile NW nurgas. Peremal algse tugipiilari sein, vasakul kiriku läänessein. Side nende vahel on tihe ning vaieldamatult algne. N-12155
6. Vaade sondaažile lõunaseina keskmise tugipiilari idakülje ja kiriku külgeina vahel. Paremäl tugipiilari müür, vasakul kirikuseina müür. Side on "logisev" ning seinä suhtes ilmselt sekundaarne. N-12156

7. Vaade sondaažile lõunaseina keskmise tugipiillari läänekülje ja kiriku külgseina vahel. Vasakul tugipiillari müür, paremal kiriku seinamüür. Side seina suhtes ilmselt sekundaarne. N-12157/1
8. Vaade sondaažile kiriku NO nurga tugipiillari ja põhjaseina vahel. Side puudub. Vasakul kiriku põhjasein, mis koos krohvikihiga suundub tugipiillari taha ja moodustab ukseava külje. N-12157/2
9. Ins.A.Joonsaare detail-lõiked tornist ja pikihoone lääneosast.

Fotod valmistas V.Raam 1969.a. suvel uurimistöode käigus.

10. Jõhvi kiriku torni W-seinal asuv Taube suguvõsa vapikivi. Repro raamatust M.Taube, Archiv I N-12291

12/51

12152

2

12153

3

12154

H

12155

5

12156

6

12157/1

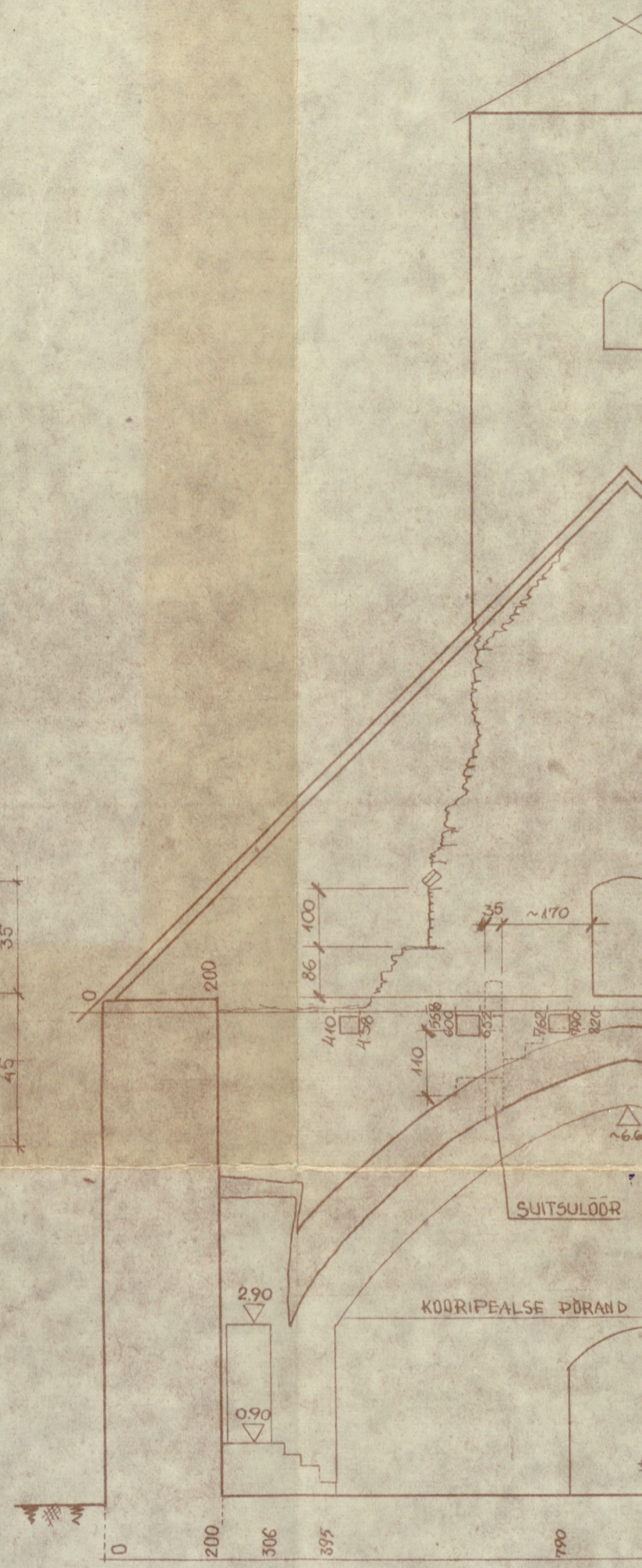
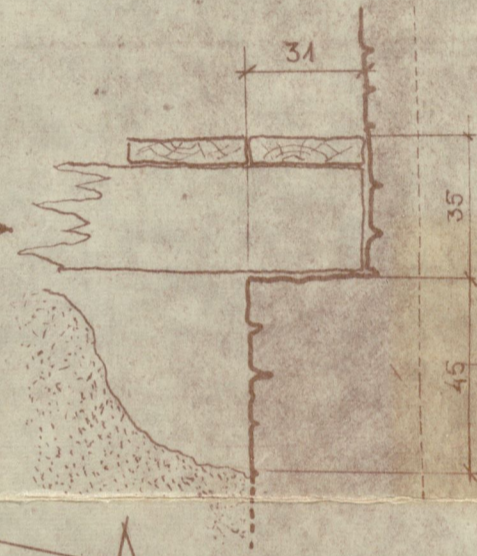
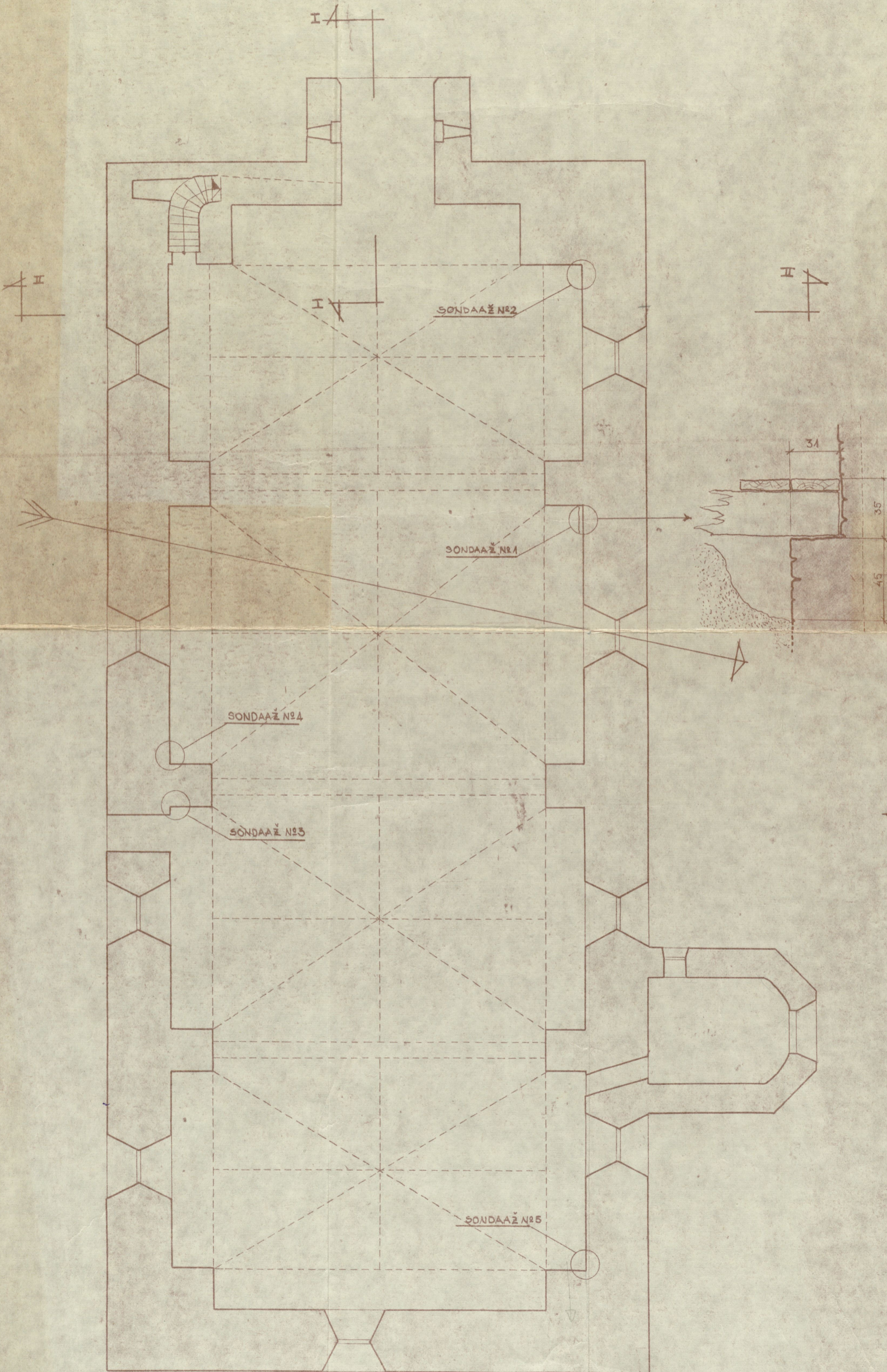
7

12157/2

8

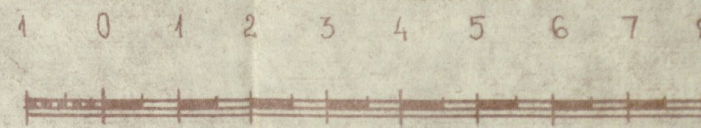
8
12157/2

MÄRKUSED

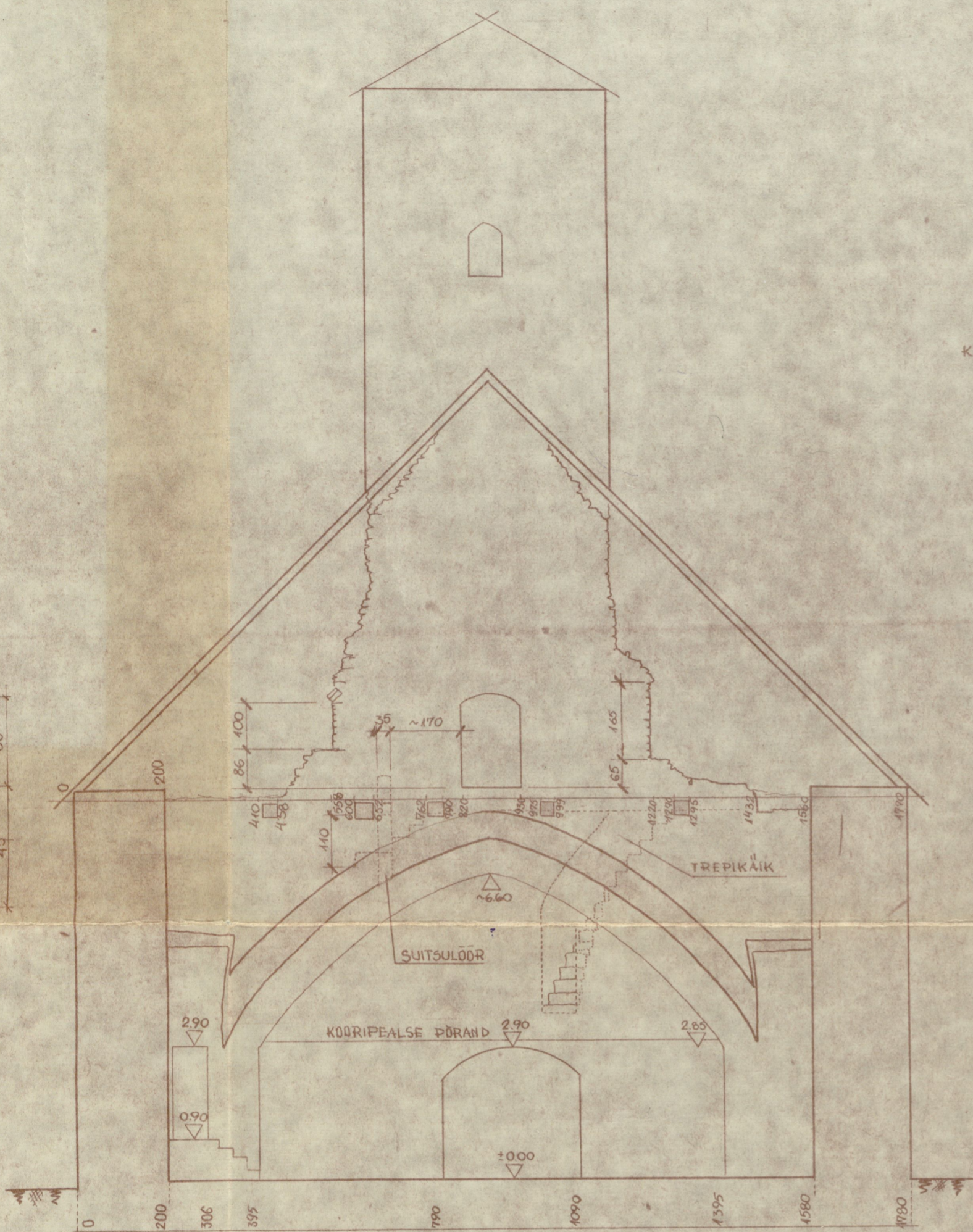
1. MÕÕDUD ON ANTUD CM. KÕRUSM LÕIKEL I-I ± MÕÕDUD ON TOP
2. ORELIVÄÄRI TAGASEINAS (KIRIK VISUAALSETE VAATLUSTE JÄ
3. VARASEM VIILU KALLAK ON
4. PLAANIL ON ANTUD 1969. A.

MÕÖT 1:100

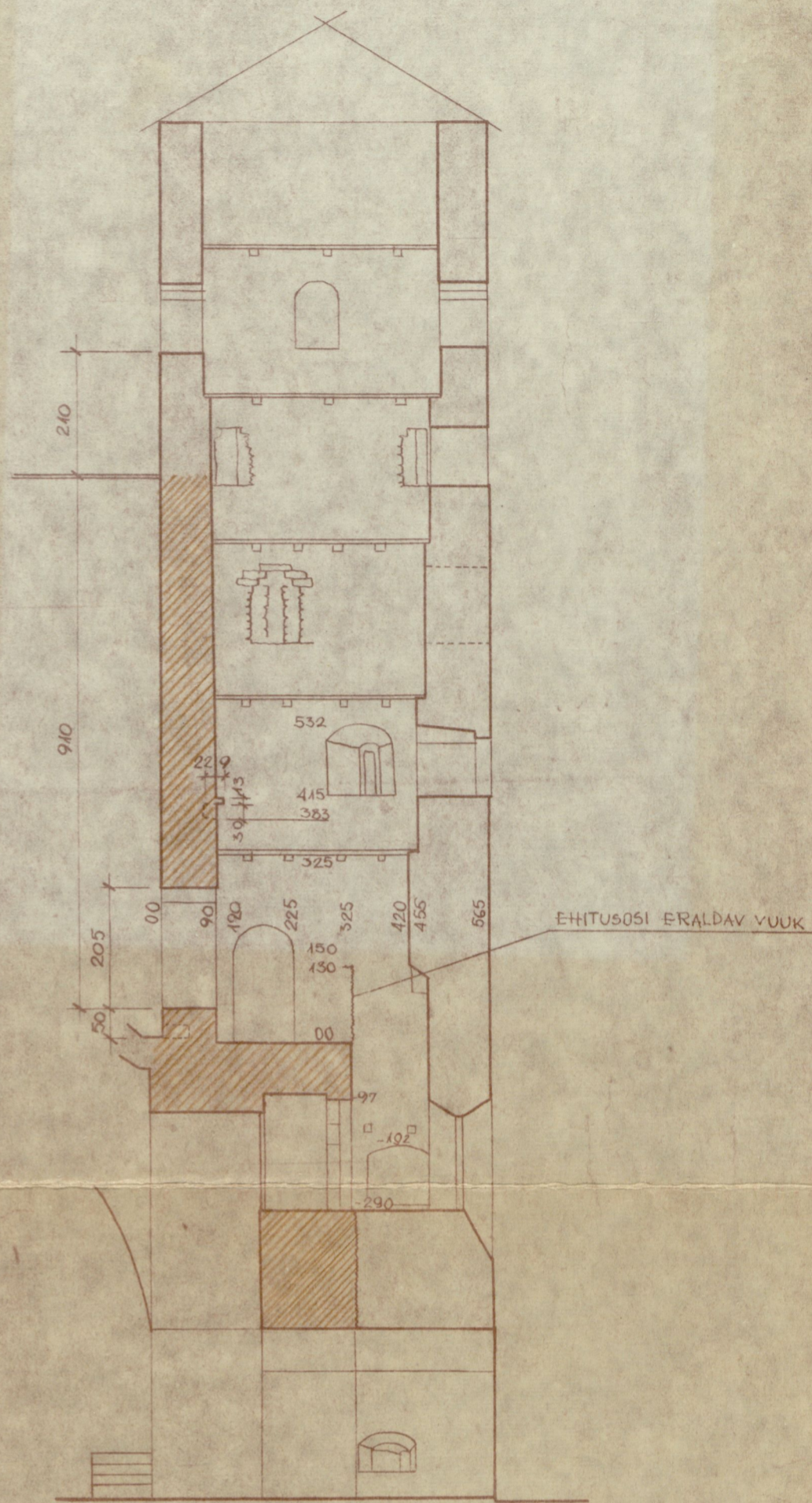

LÖIGE II-II

LÖIGE I-I

KIRIKU KATUSEHÄRI

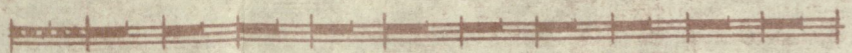

MÄRKUSED

1. MÕÖDUD ON ANTUD CM. KÕRGUSMÄRGID M. $\nabla \pm 0.00$ ON KIRIKU TORNIALUSE PÕRANDA PINNAST. LÖIKEL I-I \pm MÕÖDUD ON TORNITREPI ÜLEMISE PODESTI TASAPINNAST.
2. ORELIVÄÄRI TAGASEINAS (KIRIKU VESEINAS) KINNIMÜÜRITUD UKSEAVA ON MÄRKITUD LÖIKEL II-II VISUAALSETE VAATLUSTE JÄRGI.
3. VARASEM VIILU KALLAK ON ANTUD VISUAALSELT.
4. PLAANIL ON ANTUD 1969. A. TEOSTATUD SONDAAZIDE ASUKOHAD.

MÕÖT 1:100

1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

ENSV MN RIIKLIK EHTUSKOMITEE			
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS			
UURIMIS - PROJEKTEERIMISJAOBKOND			
ASUKOHT JÕHVI LINN	OBJEKT: JÕHVI KIRIK		ŠIFR. 157/69 INV. 02 55 95
STAADIUM Ü/M	JOOIS: KIRIKU PLAAN. LÖIGE VAATEGA O → W TORNILÖIGE VAATEGA N → S		LEHT № 1
PEAARHIT K. ALUVE	02.70	MÕÖDISTAS AJOONSAR (Ajoonsar)	MÕÖT 1:100
PRJ. JUH. V. VIKHOLM		KALKEERIS T. PALL (Pall)	S = 36,9 m ²
OB. AUTOR H. POTTI		TEH. KONTR. H. POTTI	

12291

10
12291